

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/90/73-80>

Arəstə Xudiyeva
AMEA Folklor İnstitutu
dissertant
lalka81@live.co.uk

ANQLO-SAKSONLARDA VƏ AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNDƏ ADVERMƏ VƏ ANTROPONİMLƏRİN TİPOLOGİYASI (EPİK MƏTNLƏR ƏSASINDA)

Xülasə

Epik onomastikanın incələnməsi göstərir ki, dünyanın əksər xalqlarında ad təkcə nominativ əhəmiyyət kəsb etməyib, insanın mənşəyi, etnik-millî kimliyi, dini, psixikası, görkəmi, xarakteri haqqında informasiya daşıya bilir. Bunlardan əlavə, ad ibtidai təfəkkür üçün bəlkə də birinci dərəcədə əhəmiyyətli sayılan magik funksiya yerinə yetirir. Sözsüz ki, anlo-sakson və türk-oğuz şəxs adlarının (o cümlədən epik adların) tərkibində hərbi və sosial məzmun daşıyan komponentlərlə əlaqəli kəlmələrin olması müəyyən tarixi kəsimdə xüsusi əhəmiyyət və anlam daşımışdı. Lakin qeyd edilməlidir ki, əksər belə qədim adlar döyüş tematikasına bağlı olsalar da və nə qədər əzəmətli səslənsələr də, ilk öncə magik funksiya yerinə yetirirdilər. Xüsusən, Azərbaycan (Oğuz) eposunun adlar sistemi göstərir ki, adla adı daşıyan obyekt arasında daxili əlaqə, bir çox hallarda adla daşıyıcının funksional bağlantısı olmalı idi. Biz bunu "Oğuz kağan", "Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu" və başqa dastanlarda izləyə bilirik. Azərbaycan və ingilis xalqlarının qədim advermə ənənəsində patriarxatla bağlı nüanslar da özünü göstərir. Lakin oğuzların inam sistemində atalar kultunun xüsusi önəmli yer tutması bu məsələdə onları xüsusilə seçdirir.

***Açar sözlər:** epik onomastika, Azərbaycan antroponimləri, qədim ingilis adları, qəhrəmanlıq eposu, advermə, Azərbaycan folkloru*

Arasta Khudiyeva
ANAS Institute of Folklore
dissertatist
lalka81@live.co.uk

Typology of giving a name and anthroponyms in Anglo-Saxons and Azerbaijan Turks (Based on epic texts)

Abstract

The clarification of epic onomastics shows that for most peoples of the world, the name has not only a nominative meaning, but can carry information about the origin of a person, ethnicity, religion, psyche, appearance, character. In addition, the name performs a magical function, perhaps the most important for primitive thinking. It goes without saying that the presence in the Anglo-Saxon and Turkic-Oghuz personal names (including epic names) of words related to the military and social components had a special meaning and meaning in a certain historical period. However, it should be noted that most of these ancient names were associated with the theme of war and, no matter how majestic they sounded, they performed primarily a magical function. In particular, the naming system of the Azerbaijani (Oghuz) epic shows that there must have been an internal connection between the name and the object bearing the name, and in many cases a functional connection between the name and the bearer. We see this in the epics "Oguz Kaghan", "Kitabi-Dada Gorgud", "Koroghlu" and others. The nuances associated with patriarchy are also manifested in the ancient advertising tradition of the Azerbaijani and British peoples.

***Keywords:** epic onomastics, Azerbaijani anthroponyms, ancient English names, heroic epic, naming ritual, Azerbaijani folklore*

Giriş

Dünyanın əksər xalqlarının mədəniyyətində yeni doğulan körpəyə, inisiyadan keçmiş gəncə, müəyyən həyat mərhələsinə qədəm qoyan şəxsə və s. ad verilməsi mühüm bir sosial nizama və qaydaya xidmət edən və bu səbəbdən də ritualla müşayiət olunan folklor hadisəsi sayılır.

Folklorda ad təkcə nominativ əhəmiyyət kəsb etmir, o, insanın mənşəyi, etnik-milli kimliyi, dini, psixikası, görkəmi, xarakteri haqqında informasiya daşıya bilir, eləcə də ibtidai təfəkkür üçün bəlkə də birinci dərəcəli əhəmiyyətli sayılan magik funksiya yerinə yetirir. Uşağa Allah, tanrıça, mələk, peyğəmbər, imam, övliya, səhabə və digər dini müqəddəslərin adlarının verilməsi (Xızır, İsa, Musa, Məhəmməd, Əhməd, Davud, Süleyman, Yusif, Cəbrayıl, Əli, Həsən, Hüseyin, Rza, Məryəm, Fatimə, İohan (İvan), Georgi, İbrahim və b.) və ya müqəddəs adlarının orada bir komponent kimi iştirakı (Allahverdi, Allahyar, Tanrıverdi, Xudaverən, Xudaverdi, Xudayar, Xanhüseyn, Xanəhməd, Yarməmməd, Əlizamin, Əliqulu, Əlyar, Həsənqulu, Hüseyinqulu, Rzaqulu, Pənahəli, Mehrəli, Fatmagül, Fatmanisə və s.) keçmişdə olduğu kimi indi də insanlarda adın qoruyucu funksiyasına inamına bağlıdır.

Türk xalqlarında və anqlo-saksonlarda advermə və epik adların tipologiyası. Türk xalqlarının adət-ənənəsində uşaq doğulandan sonra ona ilk adı verilirdi. Advermə adətən gecikdirilmirdi, çünki adsız uşağa (adın qorumadığı uşağa) şər qüvvənin daha tez təsir göstərə biləcəyindən qorxurdular. Hesab edirdilər ki, adsız uşaq tez xəstələnib, ölə bilərdi. Hətta başqırdlara görə, ad qoyulanadək ölə uşaqların ruhu Atsız (yəni “adsız”) adlı şər qüvvəyə çevrilir və valideynlərinin evlərinə yaxın çöllükdə, meşələrdə, dərələrdə, bəzən qəbiristanlıqlarda gəzib-dolaşır (Yagafarova, 2016: 156-157).

Azərbaycanlıların ənənəsində uşağın ilk adını onun qulağına pıçıldamaq adəti yəqin ki, çox qədim zamanlardan qaynaqlanır. İlk ad oğlan uşaqlarında kişilik və ya qəhrəmanlıq adından fərqli olaraq, demək olar ki, tamamilə qoruyucu-magik mənə kəsb edirdi.

Adlar qoruyucu həmaillər – gözmuncuğu, dua, “hal dişi” kimi uşağı mütəlif gözəgörünməz təhlükələrdən mühafizə etməli idi. Azərbaycanda islamın qəbulundan başlayaraq son dövrlərdəki niyyət edilib “Quran” açmaqla müqəddəs kitabdan hansısa sözün ad kimi verilməsi adəti də uzun müddət yaşamışdı. Vaxtilə Yuləd, Yasin, Aləm, Sənəm, Surə, Bəkir, Əhəd, İslam, İnsan, Cuma, Nəbi, Nisə, Qələm, Tükəzban və başqa bu kimi adların böyük bir qismi məhz bu usulla qoyulmuşdu.

Eyni zamanda uşaq ölümü olan ailələr yeni doğulmuş körpəyə şər qüvvənin diqqətini cəlb etməmək üçün “xoşagəlməz” adlar qoya bilərdilər. Bəzən başqa dinə məxsus, özgə adları da uşağa qoyula bilirdi.

Yəqin ki, bu gün “ad günü” dediyimiz təvəllüd, doğum günü qədim türklərdə əsl ad günündən (ad alma günü) fərqləndirilmişdi. Qədim Çin mənbələrindən çıxış edərək deyə bilərik ki, qədim türklər bu yazdan gələn yaz arasında doğulan bütün uşaqları eyni yaşlı hesab edirdilər. Onlar üçün təvəllüd günü yaş kateqoriyası üçün əhəmiyyət daşıyırdı.

Ölü və ya yaşayan ata-babaların adının körpəyə verilməsi də əksər xalqların, o cümlədən azərbaycanlılar və ingilislər arasında mövcuddur. V.Toporov ölə qohumun adının yeni doğulmuş uşağa qoyulmasını adın bu adın daşıyıcısından müstəqil olaraq mövcudluğuna inamla bağlamışdır (Toporov, 1996: 7).

Belə düşünmək olar ki, ad qəhrəmana deyil, qəhrəman öz adına yaraşmalı, adı doğrultmalı idi. “İgid ölər, adı qalar” Azərbaycan atalar sözündən də görünür ki, azərbaycanlılar da adın ayrıca yaşaya bildiyinə inanırdılar. Adla bu adı daşıyan obyekt arasında eyniyyətin və ya daxili əlaqənin yaradılması, başqa sözlə, advermə mifopoetik ənənədə xüsusi səlahiyyətli adverənlərə (mədəni qəhrəmanlara, peyğəmbərlərə, tanrılara) şamil edilirdi.

Oğuz eposunda “Adını mən verdim!” formulu bu bağın qurulmasına məsul insanın yüksək sakral statusundan xəbər verir. Dədə Qorquda aid bir mətndə gördüyümüz kimi, adla adı daşıyan obyekt arasında daxili əlaqə, adla daşıyıcının funksional bağlantısı olmalı idi. Azərbaycan xalqı

arasında Qorqud atanın bütün nəsnələrə ad verdiyi, lakin dörd şeydə səhif edib peşiman olması barədə əfsanə də bu fikri isbat edir:

Gəlinə ayran demədim mən Dədə Qorqud.
Ayrana doyran demədim mən Dədə Qorqud.
İynəyə tikən demədim mən Dədə Qorqud.
Tikənə sökən demədim mən Dədə Qorqud (Sadiq, 2016: 214).

Mifopoetik ənənəyə görə advermə ilahi akt idi və bu səbəbdən müxtəlif mədəniyyətlərdə onun həyata keçirilməsi tanrılara və ya ilahinin təmsilçilərinə şamil edilir. Dünya xalqlarında ilkin və sonrakı – ikinci və ya əlavə adalma müxtəlif mənalar daşıyırdı. Məsələn, qədim hind mədəniyyətində “əlavə” – ikinci ad müəyyən mənada xoşbəxtliklə assosiasiya olunurdu (Toporov, 1996: 7).

Qədim german tayfalarının advermə mədəniyyətini tədqiq edən alimlərə görə də, germanlarda, o cümlədəm anqlo-sakson tayfalarında sosial ierarxiyanın yüksək pilləsində qərar tutmuş nümayəndələri əsasən iki tərkibli adlar daşıyırdılar və belə quruluşa malik adlar müxtəlif hind-Avropa xalqlarının dilində tipoloji olaraq oxşar, “hərbi demokratiya” deyilən mədəni-tarixi mərhələni əks etdirirdi (Toporov, 1996: 3). Bu tendensiya sonralar ad-soyad formulunu ortaya çıxarmışdır. Oğuzlarda da nəslin, soyun, ata-baba adının insanın adı ilə yanaşı işlənməsi xüsusi statusdan və münasibətdən xəbər verirdi. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Bayındır xan öz şəxsi adı ilə deyil, yalnız soy adı (Bayındır) ilə, Qazan xan isə öz adı ilə (Ulaş oğlu Qazan) bərabər soyadı ilə də (Salur Qazan) verilir. Oğuz eposunda Arşın oğlu Dirək, Qonur Qoca oğlu Sarı Çoban kimi adlar qohumlar arasında (burada ata və oğul adları) yaxın mənəli və ya eyni mövzulu adqoyma ənənəsindən də xəbər verir.

Hərbi və sosial mahiyyətli komponentlərə malik anqlo-saks adlarının verilməsi müəyyən tarixi kəsimdə xüsusi əhəmiyyət və anlam daşımıydı. Bu adların tərkib komponentləri həmin dövrün ab-havasını ifadə edir:

- laf (irs, davamçı, xələf);
- wig (döyüş, cəng);
- hild (döyüş);
- mund (əl; qoruyan, mühafiz);
- red (məsləhətçi, hakim);
- gar (nizə) və s.

Belə hesab edilir ki, bu komponentli adların ənənədə geniş yayılması müharibələrin, hərbi yürüşlərin, yeni ərazilərin zəbtinin qədim anglo-saksonların həyatında nə qədər vacib əhəmiyyət kəsb etdiyindən xəbər verir. Bununla yanaşı, qeyd edilməlidir ki, əksər qədim anglo-sakson adları döyüş tematikasına bağlı olsalar da və nə qədər əzəmətli səslənsələr də, ilk öncə magik funksiya daşıyırdılar. Çünki, qədim türklər kimi anglo-saksonlar da advermədə adın “qoruyucu” funksiyasına əsaslanırdılar. Məsələn, anglo-sakson antroponimlərindəki (Edmund, Osmund və s.) “mund” hissəciyi appelyativ kimi özünün abstrakt mənasında (qoruma, hifz etmə) bunu açıq şəkildə ifadə edirdi.

Belə adlar insanlara verildikdə, adın həmin insanı hifz edəcəyinə inanırdılar. “Mund” kəlməsinin abstrakt mənasından belə anlamaq olur ki, bu hissəciklə olan insan adı özü bir magik söz, ifadə kimi tanrıları, ruhları, eləcə də digər insanları həmin adamı qorumağa “məcbur” edəcəkdir. İngilislərin, ümumən german-skandinav xalqlarının inancına görə, həmin şəxs belə ad sayəsində xoşbəxt həyat sürəcək, hətta ağıl sahibi olaraq, digər insanların da xoşbəxt yaşamasına yardım etmiş olacaqdı. Belə ki, onun ağıl və hörmət sahibi olması digərlərinə də doğru qərar verməkdə yardım etməsinə imkan verəcəkdə. “Adların dili” (“The Language of Names”) kitabının müəllifləri Castin Kaplan və Anne Bernaysın müşahidələrinə görə, belə ad daşıyıcıları hətta xalqın problemlərini həll etməyi, ixtilafı dayandırmağı bacaran insanlar olmalı idilər (Kaplan, Bernays, 1999: 223-224).

Epik abidələrə baxsaq hərbi, cəngavərlik mövzusu aktual olduğu çağda ingilislərin əcdadlarında, eləcə də qədim oğuzlarda kişi adları içərisində gözəllik ifadə edən kateqoriyalı adlara, demək olar ki, rast gəlmirik. Estetik anlamlı komponentlər oğuzlarda və ümumən qədim türk eposunda adətən qadın adlarında yer alır. Lakin daha sonrakı tarixi mərhələlərdə, hərbi mövzusunun aktuallığını itirməsi ilə Azərbaycanda estetik məzmunlu kişi adları da geniş yayılmağa başlayıb. Xüsusən bir eşq tərənnümçüləri olan aşuqların dastan yaradıcılığında bu yön özünü açıq biruzə verir.

Bu mövzuda danışarkən son əsrlər Azərbaycan qadın və kişi adlarında “gül” komponentinin aktiv iştirakını da qeyd etməliyik. Marağ üçün qeyd edək ki, Sovet dönməindən əvvəl Azərbaycanın cənub zonasında qadın adlarının əvvəlində və ya sonunda “gül” kəlməsinə çox rastlandığından qadınların bir-birlərinə adlarını bilmədikləri halda belə “Gülü” deyər müraciət edərdilər. Xalqımız arasında “gül” hissəciyinin iştirak etdiyi kişi adları da az deyildir (Güloğlan, Gülağa, Güləli, Gülbala, Gülhüseyn, Gülməmməd, Güləhməd və s.).

“Gül” komponentli qadın adları oğuz mənşəli xalqların ad vermə sistemində geniş rastlanır. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, Xəzər xaqanının Bizans imperatoruna ərə getmiş qızının adı da Çiçək olmuşdur. Qeyd edək ki, türklər arasında qadın adı kimi yaygın olan Çiçək adı təkə estetik mahiyyət daşımamışdır. Bilirik ki, bir çox xalqların mifologiyasında güllər müxtəlif tanrılarla assosiasiya edilirdi. Məsələn, qədim romalılar verbena gülünü Venera ilahəsinin gülü sayır, onun ailə səadəti və məhəbbətlə bağlayırdılar. Yunan miflərinə görə, tanrıların yerə düşən qan, süd və ya göz yaşı damcılarında müxtəlif güllər yaranmışdır. Bəzi güllər isə ümumiyyətlə tanrıların transformasiyası idilər. Buddizmdə tanrı cücəyi lotos (nilufər) müqəddəs idi və onun təsvirinə səadət simvolu kimi Orta Asiya xalqlarının maddi mədəniyyət abidələrində geniş rastlanılır. Orta Asiyanın bəzi yerlərində gül kultu vardı və onun izləri özbəklər və taciklər arasında yaşamaqdadır (Sukhareva, 1989: 31-41).

Beləliklə, biz deyər bilərik ki, Banuçiçək adı kimi epik qadın adları, arxaik çağlarda qadına cücək, gül kəlmələri ilə adların verilməsi həm də magik mahiyyət daşıyır, onun gələcək səadətinin və fiziki gözəlliyinin təmininə xidmət göstərirdi.

Azərbaycan xalq gülüş mədəniyyətini tədqiq edən alim Muxtar Kazımoğlu xalq nağıllarında güllə bağlı motivlərdə və şəxs adlarında mifoloji təsəvvürlərin izlərini görərək yazmışdı: “Pəri qızların qəhqəhəsindən gül-çiçək əmələ gəlməsinə bir həqiqət kimi baxan insan yavaş-yavaş öz gücünə də inanmağa başlayıb və müqəddəsləşdiriyi ətraf təbiəti özünə daha çox yaxınlaşdırmaq istəyib. Bu inam və istək dildə də öz ifadəsini tapıb. Gülxanım, Güllü, Gülbadam, Gülbuda, Çiçək, Bənövşə, Gülağa, Güloğlan və s. şəxs adları, “gül kimi adam”, “gül kimi söz”, “gül kimi iş” dəyişikliyə uğrayıb ironik çalar qazanmış “gül ağzını açmaq” və s. ifadə və deyimlər indi metaforik məzmun daşısa da, əslində onlar mifoloji düşüncənin məhsulu kimi meydana çıxıb. Xatırlatdığımız adlar, ifadə və deyimlər insanın güllə mifoloji bağlılığını qabarıq şəkildə əks etdirir” (Kazımoğlu, 2005: 24-24).

Azərbaycan şəxs adları ilə müqayisədə, qədim ingilis adları içərisində estetik məzmunlu, o cümlədən gül-cücək anlamlı adlar çox azdır. Adətən qadınların daşdığı bu adların (Annabell – əslə fransızca “gözəl”, Ryana – əslə irlandca “balaça şəhzadə”, Posy – “çiçək”, Wudi – “ağac, meşə” və s.) bir qisminin alınma olması da diqqət çəkir. Qədim epik qadın adları içərisində obrazın xarakteri, əməli, peşəsi və s. bu tipli adlar görə bilərik. Kral Arturun həyat yoldaşının adı da – Qrenvifar (Guinevere) irland mənşəli söz olub, “Ağ sehbaz” mənasını verir. Qrenvifar birmənalı müsbət obraz deyildir. Bu da onun arxaik semantikasi ilə bağlı ola bilər.

Xristianlığın yayılması ilə əsl ingilis (anqlo-sakson) mənşəli adların qoyulması kəskin azalmışdır. Bundan əlavə, ingilislər arasında bəzən uşağa eyni zamanda iki (və ya daha artıq) ad qoyma ənənəsi formalaşmışdır ki, bu da ada əlavə məna vermək, fərqləndirmək arzusundan əmələ gəlmişdir (Anne Marie, Richard Wayne, Alexander William və s.). Bundan başqa, belə qoşa addan biri əzizləmə, tərif mənası daşıya bilər (məsələn, Little Pixie, Angel Evan və s.).

Dünya xalqlarının mifologiyası və folkloruna nəzər yetirsək, ad vermənin ümumi şəkildə mədəni qəhrəmanlara xas əlamətlərdən biri olduğunu görə bilərik. “Oğuz kağan” dastanına görə, Oğuz bir çox tayfalara – qalaclara, kanqılılara, bozoklara, üçoklara ad vermişdir. Həmin dastanda

maraq çəkən məqam digər burasıdır ki, Rəşidəddin “Oğuznamə”sinə görə Oğuz bir sakral qəhrəman olaraq özü-özünə ad verir (Rəşidəddin, 1992: 11).

Azərbaycan və ümumiyyətlə türk xalqları eposunda adların tipologiyasından danışarkən ad alma və ya ad vermə ritualı xüsusi diqqət cəlb edir. Adalma mədəni hadisə kimi, dövrün ictimai forması və sosial-mədəni durumu ilə sıx bağlıdır. Bəzən şəxs adı çox böyük tarixi-siyasi hadisənin, faktın bəyanı, elanı olurdu. Çingiz xanla bağlı rəvayətlərə görə, monqol dövləti qurulanda, onun qurucusu Temuçinə Çingiz adı ümumxalq qurultayında, baş şaman tərəfindən verilmişdi.

Azərbaycanlılar arasında rəhmətə getmiş ata-baba, eləcə də nənə adlarının yeni doğulmuş körpəyə verilməsində əcdad kultunun böyük rolu vardı. Hesab etmək olar ki, əcdad-eponimin, ata-baba adlarının uşağa verilməsi ilə əcdadın gücünün uşağa keçəcəyinə inanılırdı. Digər tərəfdən bu, uluların adının yaşaması və “ucaldılmasına” xidmət göstərirdi.

Belə uşaqları adı ilə tənbeh etmək, söymək, lağa qoymaq və s. ailədə çox pis qarşılanırdı. Çünki uşağa deyilən söz, eyni zamanda onu daşımış ata-babaları da təhqir kimi qəbul edilirdi. “Kitabi-Dədə Qorqud”da bütün igidlərin adının önündə atalarının adı yer alır: Qamğan oğlu Bayındır xan, Ulaş oğlu Salur Qazan, Dirsə xan oğlu Buğac, Bəkil oğlu Əmran, Duxa qoca oğlu Domrul, Uşun oğlu Səgrək, Qazan oğlu Uruz bəy, Qanlı Qoca oğlu Qanturalı, Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin və s.

Əbülfəs Quliyev “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı adların tarixi-filoloji təhlilini verərkən qeyd edir ki, antroponimlərdə ata adından istifadə pərdəşahlığın meydana gəlməsi ilə əlaqədardır. Alim yenə V.Nikonova istinadən göstərir ki, qədim dövrdə atropomorfik modeldə ata adlarından istifadə cəmiyyətdə şəxsin sosial statusunu göstərməyə xidmət etmişdir (Quliyev, 2015: 119; Nikonov, 1974: 20). Bu fikirləri də nəzərə alaraq, türk xalqlarında antroponimikasında ata adının qabarıq təzahürünü onlarda uzun müddət atalar (əcdad) kultunun mövcud olmasına bağlaya bilərik. Ola bilsin, bu səbəbdən Avropa xalqlarından fərqli olaraq, türk xalqlarında heyvanlara insan adları (antroponimlər) qoymaq ənənəsi olmamışdır.

Azərbaycan epik yaradıcılığında qəhrəmanın ad alması onun fərdi bacarığını, igidliyini isbatlamasına bağlıdır. Sosial akt olaraq o, bir statusdan başqa statusa keçməni ayrıca olaraq ifadə edir. Bununla yanaşı, Oğuz eposunda ad verilməsi həm də bir növ dini hadisədir və ilahi iradəsinə bağlıdır. “Kitab-Dədə Qorqud”a baxsaq görürük ki, bəy, xan kimi titulları Bayındır xan, Qazan, digər xanlar verə bilsə, adı yalnız “vilayət issi”, övliya Qorqud ata verir. Lakin qəhrəman adının verilməsi xanın, bəylərin təklifi, təqdimatı ilə həyata keçirilir:

“Oğuz bəgləri gəlüb oğlan üstinə yığnaq oldılar, təhsin dedilər. “Dədəm Qorqud gəlsün, bu oğlana ad qosun, biləncə alub babasına varsun, babasından oğlana bəglik istəsün, taət alı versün,” - dedilər. Çağırdılar, Dədəm Qorqud gəlür oldı. Oğlam alıb babasına vardı. Dədəm Qorqud oğlanın babasına soylamış, görelim, xanım, nə soylamış – aydır:

Hey Dirsə xan, bəglik vergil bu oğlana
Taxt vergil, ərđəmlidir!
Boynı uzun bədəvi at vergil,
Binər olsun hünərlidir!
Ağayıldan tümən qoyun vergil bu oğlana,
Şişlik olsun, ərđəmlidir!
Qaytabandan qızıl dəvə vergil bu oğlana,
Yüklət olsun hünərlidir!
Altun başlu ban ev vergil bu oğlana,
Kölgə olsun, ərđəmlidir!
Çigin quşlu cübbə don vergil bu oğlana,
Geyər olsun, hünərlidir!

Bayındır xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdür. Bir buğa öldürmüş sənin oğlun, adı Buğac olsun! Adını bən verdüm, yaşını Allah versün! – dedi (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 36).

Qorqud atanın “Adını mən verdim, yaşını Allah versin!” duasında qəhrəmanın adı ilə taleyi arasında əlaqənin müəyyən qədər təzahür etdiyini deyə bilərik.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un informasiyasına görə, ər, igid adı almaq xüsusi qəhrəmanlıq göstərmək tələb edirdi. Məsələn, “Bəybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda deyilir ki, o zamanlar bir oğlan baş kəsməsə, qan tökməsəydi, ona ad qoyulmazdı. Yenə bu boyda verilən məlumatdan anlaşılır ki, qəhrəman adından əvvəl igidin valideynləri tərəfindən verilmiş uşaqlıq adı varmış. Həmin qolda Beyrək xilas etdiyi tacirlərdən hədiyyə kimi aygır, at və yay istəyəndə onlar Bəybörənin oğlunu Bamsı adlandırırlar:

Oğlan aydır: “Mərə, bəgünüz oğlı kimdir?”

Ayıtdılar: Baybörənin oğlu vardır, adına Bamsı deyirlər» (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 53).

Dədə Qorqud da bu oğlana ad qoyduqda valideynlərinin uşağa qoyduğu adı xatırladır:

“Dədəm Qorqud gəldi, oğlana ad qodu. Aydır: “Sözüm dinlə, Baybörə bəg! Allah-təala sənə bir oğul vermiş, tuta versün! Ağır sancaq götürəndə müsəlmanlar arxası olsun! Qarşı yatan qara qarlı tağlardan aşar olsa, Allah-təala sənə oğluna aşıut versün! Sən oğlunu “Bamsım” deyü oxşasan; bunun adı Boz aygırlıq Bamsı Beyrək olsun! Adını bən dedim, yaşını Allah versün!” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 54).

Hətta ad verildikdən sonra adın uğurlu olması üçün dua edilir: “Qalın Oğuz bəgləri əl götürdilər, dua qıldılar. “Bu ad bu yigidə qutlu olsun!” – dedilər” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 54).

Bamsı Beyrək adının mənası hələ də tam aydın deyildir. Bu adın birinci hissəsi Manas, Alp Manış, Alpamış və s. kimi türk xalqlarının folklorundakı məşhur epik qəhrəmanın adının bir variantıdır.

Mümkündür ki, Beyrək adı “Bəy Ərək”dən yaranmışdır. Ərək sözü bir çox türk xalqlarında (xüsusən qazax, qırğız) indi də kişi adı kimi aktiv işlədilir. Bu söz “mərd adam”, “erkək”, “kişi” kimi məna kəsb edir. “Əriq”, “erik” sözlərinə Mahmud Kaşqarlının “Divanü lüğət it-türk” əsərində rast gəlirik:

“Bilgə əriq edhqü tutup sözün eşit,

Ərdəhmimi ögrənibən işqa sürə”

Bilikli (müdrük) adamı əziz tut, sözünü eşid,

Onun ərdəmini öyrənibən, işə tətbiq et.

Bu sözün cəld, qaçağan (heyvanlara münasibətdə) mənasında işləndiyinə də rast gəlirik.

Ola bilər yaxın səsləşən Ərək (Bamsı Beyrək) və Çiçək (Banuçiçək) adlarının epik-lirik bir əhvalat qəhrəmanlarının adları kimi seçilməsinin həm də linqvopoetik əsası vardır.

Seyfəddin Rzasoy “Kitabi-Dədə Qorqud”da rastlaşdığımız oğuz adlarında kosmoloji mahiyyətin ifadə olunmasını önə sürərək, Beyrək adının “börü”, “qurd” anlamı verdiyini iddia etmişdir. Alimin tədqiqatına görə Beyrəyin öldürülməsi iki totem – at (Dış Oğuz, Aruz) və qurd (İç oğuz, Salur Qazan, Beyrək) qarşılıqlı kontekstində izah oluna bilər (Rzasoy, 2004: 108-110). Eposda Beyrəyin üzü niqablı gəzməsi onun Oğuz elindəki sakral funksiyasının göstəricisi sayılır. Biz də türklərin mifoloji təsəvvürlərini əsas tutaraq bu epik qəhrəmana adında qurdal bağlı olduğunu doğru sayırıq.

Türk xalqlarında, o sıradan azərbaycanlılarda advermə ənənəsində qadağalar da vardı və bu hal zəif də olsa indi də davam edir. Belə qadağa adlar sırasına ilk növbədə “lənətlənmiş”, böyük günah sahibi sayılan tarixi şəxslərin adları aid idi. Hesab olunurdu ki, belə şəxsin adını daşımaq, mənfi insanın adını layiq olmadan yaşatmaqdan başqa, həm də onun ruhuna söylənən lənətdən də “pay” almaq demək idi. Digər tərəfdən, təsəvvürlərə görə qadağan adı daşıyan şəxs həmin adın günahkar daşıyıcısının həyatını yaşaya bilərdi. Şiə azərbaycanlılar üçün, məsələn, Əməvi xəlifələrindən Müaviyə və Yəzidin, Rəşidi xəlifələrindən Ömər və Osmanın, İmam Hüseyni Kərbala çölündə qətlə yetirən Şümrün və s. adları qadağa adlar sırasına daxil idi.

Bəzən də kişi qohumlardan ölənin adının, əsasən ata-babaların adlarını yeni doğulan körpəyə qoymurdular ki, gəlin və ya uşağın atası qəflətən uşağın adını çəkməklə acı söz deyər, onun üstünə

acıqlana, qışqıra bilərdi. Bu isə həm ədalətə qarşı hərmətsizlik idi, həm də vəfat etmiş atababalar bunu öz ünvanlarına qəbul edə bilərdilər.

Bundan başqa, Azərbaycan və digər türk xalqlarında əvvəllər gəlinə ərin yaxın qohumlarını öz adı ilə çağırmaq kimi qadağalar vardı.

Qədim ingilis adlarının tədqiqatçıları müəyyən etmişlər ki, böyük bir qrup anqlo-saks adları artıq həmin ailədə ailə üzvlərinin daşdığı adların azacıq dəyişməsi və ya təkrarından ibarət olmuşdur. Bir sıra ingilis hakim sülalələrinin məsələn Mersiya əyalətinin kralı, özünün ulu babası saydığı Offanın adını daşımışdı. Güman edilir ki, Offa bu sülalədən daha bir neçə kralın adı ola bilərdi. Alimlər, mənbələrdə Esse kral sülaləsinin adlarında “s” səsinin alleterasiyasına da diqqət çəkir və bunun bir ənənədən xəbər verdiyini qeyd edirlər: Sledda, Saebert, Saeward, Sexbald, Sexred, Sigeberht Little, Sigeberht Blessed, Swithhelm, Sighere, Sebbi, Swaefred, Sigeheard, Swaefbert və b. (Tsvetukh, 2015: 53).

Bu zaman ailədə artıq daşınmış adın mənasına, aid olduğu mövzuya uyğun yeni adlar verilməsi adəti də vardı.

Azərbaycan və ingilis dastanlarında da ata və oğul adlarında söz kökünün təkrarı müşahidə olunur və burada müəyyən alleterasiya diqqət çəkir:

Bəybörə oğlu Beyrək

Yalançı oğlu Yalincıq

Qanlı Qoca oğlu Qanturalı

Duxa Qoca oğlu Domrul.

Bir-neçə yerdə qardaş adlarında sonluq hissənin təkrarlandığını müşahidə edirik:

Qanbangücü və Dəmirgücü (Qaraca Cobanın qardaşları);

Əgrək və Səkrək (Uşun Qocanın oğulları).

Burada qeyd etmək ki, gerçək həyatda bəzən adın estetik xarakteri üçün onun daşdığı mənadan çox, akustik kompleksi dəyərli hesab edilirdi. Lakin bu hal epos üçün xarakterik sayıla bilməz. Baxmayaraq, eposun dili, məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetik dili üçün alliterasiya xarakterik olduğundan, ad səviyyəsində assonans və alliterasiya hallarının çoxluğu normal sayıla bilər. Yəni burada adın estetik səslənişi, məna yükünə əlavə çalar qatır. Demək lazımdır ki, “Beovulf”da dastanına baxdıqda da anqlo-sakslarda eyni nəslin və ya ailənin üzvlərinin adlandırılmasında alliterasiya prinsipinin otaya çıxdığını görmək olar. Bir sıra obrazlarda bu ata-oğul adlarının həmahəngliyi səviyyəsində müşahidə olunur. Belə ki, Scyld Scefinq, Wulf Wonrcping kimi adlar “Scyld, the son of Sceaf” (Şif oğlu Skild), “Wulf, the son of Wonred” (Vunred oğlu Vulf) kimi izah edilir. “Beovulf” dastanında yaxın qohum adlarının alleterasiya və assonanslılığına çoxsaylı misallar göstərə bilərik:

Viqlafın (Wiglaf) Beovulfun yaxın silahdaşı – Veostanın (Weohstan) oğlu;

Breka (Breca) – Beanstanın oğlu;

Edqils (Eadgils) – Enmundun (Eanmund) qardaşı;

Hredrik (Hrethric) – Hrodqarın böyük oğlu;

Hrotmund – Hrodqarın (Hrothgar) kiçik oğlu;

Hrodulf (Hrothulf) – Kral Hrodqarın qardaşı oğlu;

Siqurd – Siqmundun (Siqemund) oğlu və s.

Nəticə

Epik mətnlərdə yer alan qədim adlar göstərir ki, ingilis və Azərbaycan xalqlarında ad vermə müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Epik obrazının adı personajı xarakterizə etməkdən əlavə, sosial və mədəni mahiyyət daşıyır. Epik adlar xalqın inam və arzuları ilə yanaşı konkret hallara, fəaliyyətlərə münasibətini, baxışını ifadə edir. Azərbaycan və ingilis xalqlarına aid epik abidələrdə yer alan adlar arasında oxşar və fərqli cəhətlər də məhz bunlarla əlaqəli olur.

Ədəbiyyat

1. Yagafarova, G.N. (2016). Fol'klornyie imena: o chem oni govoryat. Izvestiya UrFU. Seriya Gumanitarnyye nauki, t. 18, № 2 (151). Yekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo Universiteta, s.155-168.
2. Toporov, V.N. (1996). Kul'tura v zerkale yazyka: drevnegermanskiye dvuchlennyye imena sobstvennyye. M.: Shkola «Yazyki russkoy kul'tury», 253 s.
3. Sadiq, H.M. (2016). “Dədə Qorqud” dastanları haqqında. Türk folkloru dünya alimlərinin gözü ilə. Bakı: Elm və təhsil, s.199-123.
4. Kaplan, J., Bernays, A. (1999). The Language of Names. New York: Simon & Schuster. 260 p.
5. Sukhareva, O.A. (1989). Prazdnestva tsvetov u ravninnykh tadhikov (konets KHKH-nachalo KHKH v.). Drevniye obryady, verovaniya i kul'ty narodov Sredney Azii. Moskva: Nauka, s.31-46.
6. Kazımoğlu, M. (2005). Gülüşün arxaik kökləri. Bakı: Elm, 188 s.
7. Rəşidəddin, F. (1992). Oğuznamə. Fars dilindən tərcmə edən, ön söz və şərhlərin müəllifi R.M.Şükürova. Bakı: Azər nəşr, 72 s.
8. Quliyev, Ə. (2015). “Dədə Qorqud”dakı bəzi şəxs adlarının tarixi-filoloji təhlili. Epos və etnos. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Elm və təhsil, s.117-122.
9. Nikonov, V. (1974). Imya i obshchestvo. Moskva: Nauka, 278 s.
10. Kitabı-Dədə Qorqud. (1988). Tərtib və transkripsiya edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 265 s.
11. Rzasoy, S. (2004). Oğuz mifinin paradiqmaları. Bakı: Səda, 200 s.
12. Tsventukh, T.S. (2015). Drevneangliyskiye imena sobstvennyye. Zhur. “Chelyabinskiy gumanitariy”, № 3(32). Chelyabinsk: Izdatel'stvo “Entsiklopediya”, s.52-55.

Göndərildi: 20.02.2023

Qəbul edildi: 28.04.2023